

4.

„...PROSTORNE I VREMENSKE LOGIKE...“, PET GODINA KASNIJE

Drago Roksandić

UDK: 341.34-058.65(497.5 Glina, Vrginmost)“1941/42“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Ovaj članak napisan je pet godina nakon što je završen i objavljen prethodni autorov prilog u ovom izdanju („Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja“). U međuvremenu, obavivši brojna nova istraživanja, prije svega u arhivima, neposredno prije zaključenja rukopisa ovog zbornika, autor je napisao i ovaj prilog. Napominjemo da je napisan nakon što su prethodno zaključeni svi drugi zbornički prilozi. On ipak niukoliko nije polemičke naravi u odnosu na bilo koji drugi. Zadaća mu je dvojaka: prvo, pridonijeti cjelovitijem kritičkom razumijevanju i objašnjenju središnjeg, naslovnog problema ovog zbornika u mikrokontekstima i makrokontekstima 1941., rekonstruiranoga u sinkronijsko-dijakronijskoj dinamici, i, drugo, ukazati na vlastito razumijevanje problema koji iziskuju daljnja istraživanja.

Summary: This article was written five years after the author's previous contribution in this edition was completed and published (“The Independent State of Croa-

tia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941 – January 1942): spatial and temporal logics of violence”). In the meantime, having completed numerous new research, first of all in the archives, just before the conclusion of the manuscript of this anthology, the author also wrote this contribution. We note that it was written after all the other anthology contributions had previously been concluded. However, it is not polemical in nature compared to any other. His task is twofold: first, to contribute to a more comprehensive critical understanding and explanation of the central, title problem of this collection in the micro- and macro-contexts of 1941, reconstructed in synchronic-diachronic dynamics, and, secondly, to indicate his own understanding of the problem that requires further research.

Ključne riječi ► Nezavisna Država Hrvatska, kotar Glina, kotar Vrginmost, travanj 1941. – siječanj 1942., okupacija, kolaboracija, nasilje

Key words ► Independent State of Croatia, county Glina, county Vrginmost, April 1941 – January 1942, occupation, collaboration, violence

<https://doi.org/10.17234/9789533792972.19>

Pažljiviji čitatelj cijeloga ovog izdanja uočiti će razliku između teme znanstvenog kolokvija, održanoga na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 28. i 29. lipnja 2012., „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopравoslavnoj crkvi između 29/30. srpnja – 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja“ i naslova ovog izdanja, *Glina 1941. Tragedije i traume u pamćenju i zaboravu*, koji je nakon desetljetnoga radnog napora proistekao iz problematika inicijalnog skupa. Usporedbom popisa suradnika kolokvija i naslova tema te suradnika izdanja i naslova njihovih tema prepoznatljivi su autorski i problemski

kontinuiteti i diskontinuiteti. Međutim, najuočljiviji su već na prvi pogled sadržaji izdanja o kojima je na kolokviju 2012. bilo manje riječi, a to su, prije svega:

prvo, sjećanja suvremenika iskazana u raznim oblicima, koja se ovdje najvećim dijelom prvi put objavljuju drugo, fokusirana i pretežno kritička izdanja problemski umreženoga izvornog gradiva, koja se također većim dijelom prvi put objavljuju

treće, izvorno kreirana zbirka zemljovida o različitim temama ovog izdanja – dovedena do granice povijesnog atlasa, s mogućnostima daljnje kartografske razrade – i to svih karata na istoj geomorfološkoj

podlozi, uokvirenoj područjima kotareva Glina i Vrginmost u travnju 1941.

četvrto, trodimenzionalna kronologija zbivanja na istom području u mjesnim, hrvatskim i jugoslaven-skim te svjetskim obzorjima

peto, poimenični popis ljudskih gubitaka na spomenu-tom području u navedenom razdoblju prema dosad objavljenim izvorima

šesto, kumulativni popis korištenih vrela, objavljenih i neobjavljenih

sedmo – uglavnom neuobičajeno u isključivo zbornič-kim izdanjima – kazalo imena i kazalo mjesta.

Ovakvo složeno strukturiranje problematike izdanja manjim je dijelom bilo planirano odmah nakon kolo-kvija. Tada je ponajprije bilo odlučeno da će biti objavljena priopćenja koja budu preoblikovana u recenzentski vrednovane članke prema uobičajenoj klasifikaciji. Mnogo većim dijelom proisteklo je iz rasprava na Uredi-vačkom odboru, napose u Uredničkom kolegiju, raz-mjenama mišljanja sa suradnicama i suradnicima, konzultacijama sa stručnjacima u arhivima (ponajviše u Hrvatskom državnom arhivu!) i knjižnicima itd. U izvedbenom smislu, proisteklo je iz velikog, u pravilu višegodišnjeg radnog napora potpisanih suradnika.

Dakle, ovdje se ne radi o historiografskom svrstava-nju „za“ i „protiv“ u slučaju bilo kojeg otvorenog pitanja u vezi s poviješću glinskog i vrginmošćanskog kraja (u kotarskom smislu), nego o dijaloški i nadalje otvorenom projektu, kako stručno tako i u poimanju u ovom sluča-ju neizbježno traumatičnih kultura pamćenja i zabora-va.

Svatko od ljudi koji su surađivali u nastajanju ovog izdanja vjerojatno bi mogao već sada početi pisati o ne-čemu što je proisteklo kao istraživačka potreba iz isku-stva rada na prilogu koji je predao u tisak. Nadamo se da će isto tako biti dosta onih koji će nakon čitanja priloga u ovom izdanju sami odlučiti vlastitim prinosima obo-gatiti fond spoznaja o svim ovdje otvorenim pitanjima i pridonijeti prije svega usuglašavanju lokalne kulture pamćenja koja će približavati ljude u tome kraju, huma-nizirati – u izvornom europskom kulturnom značenju tog pojma – odnose kada god je u pitanju suočavanje s „logikama“ isključivosti.

Pristupom i metodama ovo izdanje nije moglo niti težiti bilo kakvu ujednačavanju. Prije svega, historio-grafski neistražene izvorne problematike dijelom su se morale otvarati metodama tradicionalne historiografije koje se temelje na postupcima vanjske i unutrašnje kriti-

ke izvora. Drugo, već ranije postavljena istraživačka pi-tanja usmjeravala su suradnice i suradnike prema različito shvaćenim inovativnijim pristupima. Treće, *grosso modo*, ako je u daljnjoj perspektivi riječ o „obra-tu“ ili „obratima“ koji bi trebali usmjeravati istraživanja, riječ je prije svega o antropocentrizaciji – nužnosti ot-krivanja pojedinaca u zajednicama i među zajednicama glinskog i vrginmošćanskog kraja, pripadnika različitih etnokonfesionalnih, socijalnostatusnih, profesionalnih i drugih skupina te mikrohistorijskoj interpretaciji otvo-renih pitanja sa sviješću o neizbježnosti uvažavanja ma-krohistorijskih perspektiva. Mogući su i drugačiji pristupi, ali nijedan ne bi smio iznevjeriti imperativ da su ljudi iz glinske i vrginmošćanske prošlosti u 1941., neovisno o tome što su tada mislili, htjeli i nadasve radi-li isto tako, svaki od njih pojedinačno, bili ljudi „od krvi i mesa“, bistri ili priglupi, radni ili ljenčine, bogatiji ili siromašniji, manje ili više obrazovani, dobroćudniji ili zavidniji spram drugih, racionalniji ili iracionalniji, sa-mosvjesniji ili povodljiviji, lakovjerniji ili skeptičniji itd.

Bez kvantitativnih pristupa i metoda u ovakvim se slučajevima ne može daleko doprijeti, ali oni mogu biti samo „pomoćni“ za što dosljedniju primjenu kvalitativ-nih, tj. onih koji omogućuju „otkrice individuum“ (van Dülmen). Ništa u kataklizmičnoj 1941. u glinskom i vr-gimošćanskom kraju nije bilo baš samo „crno“ i samo „bijelo“. Zločinci time nisu manje zločinci, ali ostaju lju-di. Jedan su primjer dr. Mirko Puk i njegova supruga Ljubica rođ. Bižal.¹ Drugi je primjer već komentirani slučaj glinskoga ustaškog majora, najvećega mjesnog zločinca, Nikice Vidakovića, koji je koncem srpnja 1941. pošteditio smrti Stanka Jednaka, bliskog rođaka Ljubana Jednaka.² Vjerojatno je bilo i drugih među vodećim glinskim ustašama koji su izravno ili neizravno, kalkuli-rajajući ili ne kalkilirajući, zaštitili nekoga od žrtvovanih imperativima jedne genocidne paradigme.³ Ograničuje-mo se na ova dva primjera, i to ne zato da bismo spome-nute rehabilitirali, nego zato da bismo upozorili na nemoć povjesničara da se redukcionistički nose s izazo-vima „anatomije ljudske destruktivnosti“ (E. Fromm). Antropocentrički je obrat nužan i s tog stajališta.

Nastavivši se baviti glinskom poviješću nakon što je bio objavljen zbornik *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (1988.), sada već prije punih tridesetak godina, prona-šao sam na svoje veliko iznenađenje u Metropolitanskoj knjižnici Zagrebačke nadbiskupije krasopisnu Župu Glinsku od godine 1800. do godine 1896. (s dodatkom) Paje Lebera, podarhidakona i župnika – kako stoji na

tiskanoj unutrašnjoj naslovnici – s Leberovim rukopisnim dopisom na dnu naslovnice „Župa Majška od str. 97. – 173.“⁴ Dva ulomka ostala su mi u posebnom sjećanju. Prvi je o glinskom stanovništvu u drugoj polovini 19. stoljeća:

U Glini imade sada, ... *katolika* 994, od tih stalno obitava 820, činovnika sa obitelji 114, a sluga i služkinja 60. Pribroji li se katoličkomu stanovništvu u Glini 625 *grčko iztočne vjere* i 30 *izraelićana*, to je broj ukupnog stanovništva u Glini 1851. *Kućnih brojeva* imade u Glini ukupno 297, od tih je 38 brojeva samo kućišta, javnih zgrada imade 32, a kuća, u kojih stanuju grčko iztočnjaci 64, a izraelićani 3. *Mješovitih ženitaba* imade u Glini 30, od kojih je naime jedan od supruga katoličke vjeroizpovjedi, a drugi grčko iztočne. Odgoj djece većinom se ravna po vjeri očevoj, te je župni ured u Glini na pitanje rimske inkvizicije od 18/7 1888 za sve župe kotara glinskoga dne 15/XI i. g. odgovorio putem prečastnog nadbisk[upskog] duhovnoga stola, da u onih mješovitih ženitbah, gdje je muž (suprug) katolik, djeca sva bez iznimke odhranjuju se u katoličkoj vjeri, a gdje je muž grčko iztočne vjere, ondje je odgoj većinom u grčko iztočnoj vjeri.⁵

Drugi je o Glinjanima u kotaru, općenito:

U Glini govori se čisti štokavski jezik, a narodnih pjesama, koje se u kolu i drugom veselom zgodom pjevaju, imade prilično. Vjerske svađe i mržnje neima. Glinjani bave se većim dielom obrtom, a sajmovi, koji se svake sriede obdržavaju donose mjestu priličan prihod. Seljani u župi bave se izključivo poljodjelstvom i stočarstvom i u nošnji su čisti. Dok je narod u većih zadrugah živio, stajao je materijalno puno bolje, ali diobom je osiromašio.⁶

Nasuprot Leberu, njegov kasniji nasljednik Franc (Franjo) Žužek (Marolče kod Ljubljane, 21. studenoga 1885. – Novo Mesto, 18. veljače 1965.), koji je bio glinski župnik od 1927. do 1955., pisao je svoju spomenicu u stubokom drugačijem ozračju. Na isteku 1941. zgusnuo je svoje iskustvo na način koji se razlikovao od načina upisivanja prethodnih godina:

Godina 1941. Na vel[iki] četvrtak 11. [sic!] travnja 1941. oglasio Slavko Kvaternik po radiju novu H[rvatsku] D[ržavu.] [N]akon par dana doputovao iz Italije advokat – emigrant dr. Pavelić Ante. Na Vel[iku] subotu malo prije

procesije stigla u Glinu njem[ačka] vojska. 12. svibnja u noći pokupljeni svi glinski Srbi od 16. god[ine] dalje zatvarani preko noći – a drugi dan pištolama streljani u Prekopi, gdje su morali seljaci kopati rake. Strahote klanja opetovaše se u Glini – ja pomagao koliko sam mogao progonjenim pravoslavicima. Za mnoge sam intervenirao. Narod mi je bio zahvalan. Sve to je djelovalo na moje živce, da ne mogu nastaviti sa pisanjem. Mene su ustaše ignorirale – mnogi od ovih prvaka tražili su od mojih predpostavljenih, da me premjeste. Nikada me nijedan nije posjetio, nikada se s nijednim ne razgovarao. Svatko u Glini znade, da sam bio loše gledan od tog režima i poretka.

U Glini, dne 31-XII-1941 / Fr[anjo]. Žužek, ž[u]p[ni]k P. S. 1. svibnja 1941. bi ovamo poslan za subsidijara od N[il]jemaca istjerani slov[enski] sveć[enik] Fr[anc] Bratušek, koji je ostao tu do 19. kolovoza 1941. Bio je vrlo čestit. Župnik u Svetinje kod Ptuja.⁷

„Strahote klanja opetovaše se u Glini“ sintagma je koja je imala svoj eho u glavama mnogih njegovih sumještana. Protjerani slovenski svećenik Bratušek, koji je stigao u Glinu neposredno prije masovnog zločina nad svim odraslim Glinjanima srpske narodnosti – možda i da bi pomogao Žužeku pri konverzijama pravoslavnih – napustio je Glinu u vrijeme kada je nakon ponovljenih „strahota klanja“ već bilo započelo rušenje mjesne pravoslavne crkve, točno, 12. kolovoza 1941.⁸

Što se to dogodilo među Hrvatima i Srbima u Glini, bilo gdje drugdje u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u perspektivi kasnoga 19. stoljeća i prve polovine 20. stoljeća da su u razdoblju od 1941. do 1945. bili mogući zločini poput glinskih, neovisno o tome jesu li zločinci bili Hrvati ili Srbi, odnosno katolici, muslimani ili pravoslavni? Pitanje je smisleno ako uopćimo Leberovu tvrdnju da u njegovo doba „vjerske svađe i mržnje neima“, tj. ako pođemo od pretpostavke, uvelike prihvaćene u recentnoj historiografiji, da je tako bilo i drugdje u prostorima bošnjačko-hrvatsko-srpskih, odnosno muslimansko-katoličko-pravoslavnih prepletanja, a da su se tek nakon toga – definitivno u versajskoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) – spomenuti etnokonfesionalni odnosi toliko pogoršali – zbog različitih razloga u različitim vizurama – da slom Kraljevine Jugoslavije u Travanjskom ratu 1941. nije mogao spriječiti masovne erupcije nasilja genocidnih razmjera. Njihove su žrtve bile, slijedeći iste logike, ponajprije etnokonfesionalno predodređene pa su to za jedne prije svega bili Srbi, za druge Hrvati, a za

treće Bošnjaci, odnosno 1941. novoproglašeni Hrvati-muslimani.⁹

Ipak, potrebne su neke suštinski važne napomene. Prva je da se ovakva erupcija nasilja, umnožavanje masovnih zločina, zbila pod različitim okupacijskim režimima (njemačkim, talijanskim, mađarskim i bugarskim) i da je bila u funkciji kratkoročno i dugoročno projiciranih ciljeva okupacijskih sila, prije svega fašističke Italije i nacističke Njemačke. Težište je na fašizmu i nacizmu. Umberto Eco kaže:

Mussolini nije imao nikakvu filozofiju; imao je samo retoriku. (...) Talijanski fašizam bio je prva desničarska diktatura koja je zavládala jednom europskom zemljom, a svi kasniji slični pokreti pronalazili su neku vrstu arhetipa u Mussolinijevom režimu. Talijanski fašizam je prvi zasnovao vojnu liturgiju i folklor, pa čak i način odijevanja sa svojim crnim košuljama, daleko utjecajniji nego li će Armani, Benetton ili Versace ikada biti. Upravo u tridesetim godinama pojavili su se fašistički režimi, s Mosleyom u Velikoj Britaniji, pa u Latviji, Estoniji, Litvi, Poljskoj, Mađarskoj, Rumunskoj, Bugarskoj, Grčkoj, Jugoslaviji, Španjolskoj, Portugalu, Norveškoj, pa čak i u Južnoj Americi. Upravo je talijanski fašizam uvjerio mnoge europske liberalne vođe da novi režim donosi zanimljivu socijalnu reformu i da osigurava ugodnu revolucionarnu alternativu komunističkoj prijetnji.¹⁰

Od njemačkog ujedinjenja u Bismarckovoj izvedbi nadalje, njemački su interesi strateški i praktično projicirani u globalnim razmjerima prema obrascima koji se nisu bitno razlikovali od velikobritanskih ili francuskih. U Hitlerovoj političkoj imaginaciji ti su interesi dobili već poznate iracionalne konotacije („rasa“, „krv i tlo“, životni prostor“ itd.), koje su u „autobiografskom manifestu“ *Mein Kampf* (1925.) postale obrazac krajnjih dosega radikaliziranja ideologija nacionalnih isključivosti u Europi i svijetu pa su se imperijalne projekcije pretvorile u serije „konačnih rješenja“ i genocidne prakse. Ustašku i četničku ideologiju/ideologije nemoguće je razumjeti izvan spomenutih obzorja. Neovisno o tome tko je gdje i kada počeo „prvi“ počeo ideologiju konvertirati u masovno nasilje, logike nasilja u funkciji „konačnih rješenja“ bile su u biti iste.

Druga je u vezi s naravi nacističkih njemačkih i fašističkih talijanskih sučeljavanja u prostoru okupiranje Kraljevine Jugoslavije. Vladimir Velebit smatra da je ujedinjena Italija „od prošlog [19. – op. a.] stoljeća polagala pravo na čitavo Jadransko more, na njegovu istočnu

obalu. (...) Pod Mussolinijevom upravom Italija se smatrala veledržavom. Porasla su joj krila otkad je, zbog popustljivosti zapadnih demokracija, uspjela prisvojiti Etiopiju i još jače se učvrstiti u Libiji. Htjela je postati moderno kolonijalno carstvo. U tu svrhu htjela je zagospodariti i Balkanom.“¹¹ Kada je riječ o dugogodišnjima fašističkim talijanskim „investicijama“ u ustaše i, napose, u Antu Pavelića, Velebit je eksplicitan:

„Može se, dakle, bez teškoća ustanoviti neposredna veza između talijanske politike, njezina pokroviteljstva nad ustašama i masakra, zapravo prvog genocida nad Srbima. Talijani su bili uzročnici i krivci masovnog ubijanja Srba u NDH. Kad su se, radi obrane svojih golih života, Srbi na mnogim mjestima digli na oružje, talijanski imperijalistički interesi izmislili su novi manevar. Od idejnih ubojica i progonitelja postali su zaštitnici srpskog naroda u Hrvatskoj. Uklanjali su ustaše i hrvatsku domobransku vojsku iz srpskih krajeva. (...)“¹²

Slične „manevre“ talijanski su fašisti izvodili i među Crnogorcima, Albancima i Grcima, dakle ne samo među Hrvatima i Srbima. U slovenskom slučaju morali su se drugačije ponašati zbog izravnog sučeljavanja s njemačkim aneksionizmom.

Međutim, ne bismo se mogli suglasiti s tezom da nacistička Njemačka u početku nije imala interesa na Balkanu poput Italije. Europski je jugoistok već od projekta Bagdadske željeznice usijavao glave njemačkih imperijalnih stratega pa je nakon što su nacisti došli na vlast, bilo samo pitanje vremena kada će se njemačko-talijanska savezništva pretvoriti u otvorene sukobe. Uostalom, njemačko-talijanska nadmetanja već od proglašenja Nezavisne Države Hrvatske tome su dovoljno jak dokaz. Ako su njemački akteri u novoproglašenoj državi stalno naglašavali svoje uvažavanje njezine samostalnosti, ipak nikad ne treba izgubiti iz vida da su politički, obavještajno, vojno, gospodarski, kulturno itd. kapilarno bili integrirani u strukture vlasti i moći ustaške Hrvatske od samog početka. To je bilo bitno olakšano time što su brojni njemački „štićenici“ među ustašama bili na različitim „specijalizacijama“ u Njemačkoj, odnosno da ih nacisti nisu bestijalizirali na nekim Liparima, nego pripremali za vrhunski znalačko izvođenje ustaške politike u nacističkoj inspiraciji.¹³

Pitanje o naravi masovnih erupcija nasilja genocidnih razmjera doista nije retoričko, a nije ni ahistorijsko, iako Leberova tvrdnja nije lišena tada među hrvatskim svećenstvom raširenoga štrosmajerskovskoga jugoslavi-

stičkog patosa. Ovaj je autor sljedbenik one struje u suvremenoj historiografiji koja nacije promišlja prije svega kao fenomene europske moderne, čak i uže kao fenomene modernosti od kasnoga 18. stoljeća nadalje.¹⁴ To je pristup kojim se, dakako, ne obesmišljava mnogobrojne probleme etničnosti u svim njihovim očitovanjima od prapovijesti do suvremenog doba, ali čvrsto drži da moderne nacije nema bez modernog društva.¹⁵ Alternativnu struju obično se atribuiru, podsjećamo, kao primordijalističku, iako smo mišljenja da takva „manihejska“ razdjelnica ni teorijski, a još manje u profesionalnoj praksi ne postoji. Dakle, mnogi suvremeni povjesničari i u hrvatskoj i u srpskoj historiografiji vrlo teško mogu komunicirati ako se ne potrudu pojasniti svoje teorijske i methodske pristupe i postupke. Čak i ako ih u načelu dijele, teško se mogu razumjeti ako previđaju ideologijska ili ideološkopoliitička posredovanja koja ključni koncepti (npr. narod, nacija, jezik, teritorij, kultura, kolektivni mentalitet itd.) imaju u vremenu i prostoru koje se istražuje i vremenu i prostoru iz kojeg se istražuje te, intencionalno, radi čega se nešto istražuje.

Rudolf Bićanić, iznoseći svoje „Mišljenje o Memorandumu Srpske pravoslavne crkve generalu Danklmanu“ (London, studeni 1941.), u poglavlju 5. „Izvrtnje Historije“ kaže:

Moramo se ograditi najodlučnije od ostalih političkih tvrdnja u Memorandumu, koje predstavljaju historičke neistine. Kao na pr[imjer] tvrdnja, da je „srpski narod stvorio Jugoslaviju svojom krvlju“. Ta tvrdnja nije historički točna, kao što nije točna ni daljnja tvrdnja, da je „srpski narod od svoje braće Hrvata i Muslimana pretrpeo teže i bolnije udarce u vremenu od 1914-18. nego li od neprijatelja svojih“. Takva tvrdnja znači negiranje čitave hrvatske politike. Govoriti o tome, da je Jugoslavija stvorena samo srpskom krvlju znači produženje megalomanskih /5/ shvaćanja izvjesnih srpskih političkih krugova koje je zatrovalo odnose između Srba i Hrvata u Jugoslaviji, i Hrvate odbilo od jugoslavenske ideje. Ono znači negiranje značaja pobjede velikih saveznika u Svjetskom ratu s jedne strane, a s druge strane negira čitavu politiku Jugoslavenskog odbora, dra Trumbića i Supila, jugoslavenske dobrovoljačke divizije, čitavu borbu Hrvata i Slovenaca za vrijeme Svjetskoga rata i još mnogo prije toga, kada se za jugoslavenstvo u Srbiji ni znalo nije niti htjelo se za njega znati. Negira se politika Hrvatsko-srpske koalicije i Narodnog v[il]jeća, te naročito za ključke Hrvatskog sabora od 28.10.1918. i djelovanje

Stjepana Radića u Hrvatskom saboru. Ne vodi se računa o progonima Hrvata, sabotazi, prebjegavanju u stotinama hiljada Saveznicima (naročito u Rusiji), zelenom kadru i drugim pojavama hrvatske borbe protiv Austro-Ugarske, a za zajedničku državu sa Srbima i Hrvatima. /6/ Tvrdnja pak, da je „srpski narod pretrpeo od svoje braće Hrvata i muslimana teže i bolnije udarce nego li od neprijatelja svojih u vremenu 1914-1918.“, predstavlja neistinu, koja se sada, koliko znamo, po prvi puta pojavljuje u jednom službenom dokumentu.¹⁶

U nastavku Bićanić kaže što su, nasuprot tome, Hrvati „doživjeli“ u Jugoslaviji:

Protiv onih tvrdnji Hrvati imaju da kažu, da su u Jugoslaviji doživjeli razočaranja. Pogažena su svečana obećanja i obaveze, koje su dane Hrvatima, kao na primjer Krfska deklaracija, Ženevski pakt, zaključak Hrvatskog sabora od 29. 10. 1918., akt od 1. decembra i Vidovdanski ustav. Godinama je plijenjena od 1924. dalje, od strane cenzure u novinama adresa Narodnoga vijeća i odgovor regenta Aleksandra od 1. 12. 1918. Zabranojeno je bilo hrvatsko ime i simboli, hrvatska samouprava razrušena, a Hrvati proganjani, zatvarani i mučeni. **Nikada Hrvati, po svom legitimnom narodnom vodstvu, pa ni u najtežim trenucima nisu za sve to krivili srpski narod: niti za zlodjela, niti za pogaženu riječ, niti za progone.**¹⁷

To je – dakako, s klasnog stajališta – u osnovi bio i stav Komunističke partije Jugoslavije kada se ona nakon VII. kongresa Kominterne odlučila za očuvanje federalistički preobražene Jugoslavije. Dakle, zločini u uvjetima okupacije i kolaboracije jesu jedno, a ravnopravni odnosi među južnoslavenskim narodima u zajedničkoj ili susjednim državama drugo.

Nasuprot tome, u suvremenoj hrvatskoj historiografiji Jure Krišto vjerojatno najjasnije zastupa primordijalistički pristup hrvatskoj i srpskoj povijesti, odnosno katolicizmu i pravoslavlju u povijesti jednih i drugih:

Dvadesetogodišnje razdoblje obilježeno posve negativnim iskustvom življenja sa Srbima za Hrvate nije bilo najbolja priprava za odnos prema njima u trenutku osnivanja vlastite države. Napose su ustaše – politički emigranti, koji su igrom povijesne sudbine postali nositelji vlasti u novostvorenoj hrvatskoj državi – bili nabrušeni na srpsko stanovništvo, može se slobodno reći do želje za osvetom. S druge strane, Srbi nisu promijenili svoje

superiorno i potiračko držanje prema Hrvatima kad su se našli u njihovoj državi, državi koju su smatrali i za koju su im političke vođe govorili da je secesionistička, koja je, k tome, razdvojila srpski nacionalni korpus. Ako se tome doda činjenica da se u novostvorenoj državi našao znatan broj tog srpskog stanovništva te da je država stvorena u vohoru rata i da je dopala u ruke ljudima nesposobnima za organiziranje države, imamo sve bitne elemente ne samo za političke nesporazume i teškoće nego i za pokušaje međusobnog uništenja i činjenje zločina na obje strane.

Stoga analitičaru tog razdoblja ostaje ne da utvrdi je li zločina uistinu bilo, nego nemila zadaća da ustanovi tko je kad komu zlo nanio.¹⁸

Međutim, isti autor u svojoj ranijoj knjizi, razmatrajući nesumnjivo brojne sukobe između Države – Nezavisne Države Hrvatske i Crkve – Rimokatoličke crkve glede „program[a] prevođenja pravoslavaca u katolicizam“, kaže da je taj program bio „plod političke zamisli da se pravoslavno stanovništvo na hrvatskim područjima odvikne od stoljetne protuhrvatske djelatnosti te da se tako riješi veliki politički problem za hrvatsku državu.“¹⁹ Dakle, prema Krišti, nisu u pitanju toliko vjerske razlike koliko „stoljetne“ nacionalne protivnosti u eklezijalnim optikama.²⁰ Nije u pitanju „samo“ negativno iskustvo velikosrpske versajske Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije, nego, u konačnici, svako iskustvo srpsko-pravoslavnih/hrvatsko-katoličkih prepletanja. Time se postavlja pitanje „poslanja Hrvatske“, analogno – na čemu ćemo se također zadržati – „poslanju Srbije“.²¹

Posljedice takvog pristupa, htio to čovjek ili ne, nisu nimalo bezazlene. Jedan dan nakon prvoga masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi, 29./30. srpnja 1941., Budakov *Hrvatski narod* objavio je na prvoj stranici prvog izdanja dnevnika članak „Poslanje Hrvatske“.²² Prema autorovu shvaćanju, to „poslanje“ nije nikakav *sacro egoismo per la Croazia*, nego ono ima mnogostoljetni međunarodni, točnije, kulturni i civilizacijski europski legitimitet: „Kraljica Elizabeta u pismu upravljenom na hrvatskoga bana Bubeka 1383. piše ove riječi, koje navodimo prema dru Anti Starčeviću iz njegova spisa ‘Pasmína slavoserbska po Hervatskoj’: (...) ... da te Vlahe tverdokorne i buntovnike ... *proterate* i *udaljite* ...“). Varirajući dalje Starčevića, autor transepohalno etnokarakterizira tu „pasminu“: „Zločinstva, urote, mržnja na starosjedilački hrvatski živalj uvijek je

bila značajka te pasmine, koja je neprestano bila sklona stvarati saveze i pokorno služiti svima, koji bi ih podupro i krađi i mržnji na starosjedilački hrvatski narod.“ Odmah potom, previđajući što je isti Starčević pisao o Nijemcima pa i Talijanima u hrvatskoj povijesti, autor kaže: „Nikoga Srbi toliko ne mrze, koliko Hrvate i Nijemce, a isto tako i Talijane.“ Dakle, ono što bi im u Starčevićevim očima mogla biti najveća vrlina, kada je riječ o Nijemcima i Talijanima, 1941. postalo im je najveća mana. Da ne idemo u detalje ovoga iznimno instruktivnog članka, imajući prije svega u vidu trenutak u kojem je objavljen, poenta je u sljedećem: „U najnovije vrijeme, kad im je postalo jasno, da se Hrvati ne dadu zarobiti ni nasiljem, ni prevarom, ni novcem ni lukavstvom, počeli su [Srbi – *op. a.*] podupirati komunističku propagandu. (...) Pod crvenim zastavama pokušavaju činiti zločine protiv Hrvata i protiv njihovih saveznika.“ Dakako, riječ je o njemačkim nacistima i talijanskim fašistima te njihovom europskom „novom poretku“. O čemu je precizno riječ, bolje od člankopisca kaže u tekstu Slavko Kvaternik: „I zato nije nikako pretjerana nekidanja tvrdnja našega Vojskovođe Kvaternika, kad je za njih rekao: ‘Svi su boljševici, počevši od patrijarha pa do zadnjeg seljaka!’“²³

Ovdje je ipak nužna digresija. Isti taj Budak bio je u *Hrvatskom narodu* euforičan u sasvim drugačijem stilu nakon njemačko-sovjetskog pakta u kolovozu 1939. Pod naslovom „Njemačko-sovjetski pakt najveća senzacija poslije svjetskog rata“ stoji: „Poslije pedeset godišnje stanke vraća se Njemačka političkoj koncepciji ‘željeznog kancelara’ Bismarcka, koji je uvijek zastupao mišljenje, da Reich može biti jak samo u najužoj suradnji s Rusijom i samo tako odoljeti imperijalističkim težnjama britanskog imperija.“²⁴ Nešto kasnije u rujnu Budak je objavio članak „Susret revolucija: boljševičke, fašističke i nacističke“, koji je očito trebao dati ideologijsko utemeljenje nove vanjske politike članica Antikominternskog pakta: „Bilo bi suvišno isticati goleme opreke u pojedinostima između tih revolucija. To je nevažno. Izumitelj je gilotine svršio pod gilotinom jer je naletio pred nju. Čovječanstvo ide revolucijama naprijed, a revolucije su međusobno različite kao pojedini ljudi među sobom, pa i onda, kada upoređujemo dobre odnosno zle, svake napore; one su različite, no krajnji ciljevi su isti: sreća!“²⁵ Tko zna kako je Thomas Jefferson onostrano reagirao na Budakovo tumačenje njegove *pursuit for happiness*!²⁶

Međutim, u srpnju 1941. počeli su iz Velike Britanije pristizati radiopozivi na ustanak, upućeni „židovsko-ko-

munističkim i četničkim elementima“, koji su javno osuđeni iz Poglavnikova ureda „Obaviješću br. 1.“, s novinskim nadnaslovom „Komunističko-četnički izgredi.“²⁷ Očito temeljena na hipotezi o velikobritansko-sovjetskom sporazumu o podršci pokretima otpora, odnosno ustancima u zemljama „novog poretka“, obavijest je povezala kerestinečki slučaj, 14./15. srpnja 1941., s „izvjesnim gibanjem sumnjivih osoba po šumama“ na području Korduna i velikih župa Sana i Vrbas te Krbava i Psat.²⁸ Drugim riječima, implicitno savezništvo Sovjetskog Saveza i Velike Britanije iziskivalo je drugačije vojno-političko i ideološko poimanje unutrašnjeg neprijatelja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pa su tako stvorene „srbo-komunističke bande“ sa židovsko-masonskim „prelivom“, što se *volens nolens* referiralo na predratnu frankovačku i ne samo frankovačku hijerarhiju zala u Hrvatskoj.

Koliko ovdje nije bila riječ tek o pretpostavkama, svjedoči činjenica da je Božidar Cerovski stigao na „Kordun“ 19. srpnja 1941., tj. istog dana kada je u šumi Abez kod Vrginmosta održano karlovačko okružno savjetovanje Komunističke partije Hrvatske o dizanju oružanog ustanka u nazočnosti čelnih ljudi Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Rade Končara i Josipa Kraša. U vijesti naslovljenoj „Uhićen veći broj četnika u Glini i na Kordunu“ i podnaslovljenoj „Ravnatelj ustaškog redarstva Božidar Cerovski vraća se danas u Zagreb“ stoji: „Zagreb, 26. srpnja. Sutra se vraća u Zagreb ravnatelj Ustaškog redarstva na području Nezavisne Države Hrvatske Božidar Cerovski. Ravnatelj Cerovski boravio je sedam dana u Kordunu, većinom u Glini, gdje je zajedno sa pitomcima oružničke škole uhitio veći broj četnika, koji su bili obučeni u odore sa šubarom i mrtvačkom glavom. Kod tih četnika je nađena komunistička zastava. Na taj način je očišćen čitav tamošnji kraj od četničkih družbi, te se ravnatelj Cerovski nakon izvršenja zadaće vraća u Zagreb.“²⁹

Prva oružana akcija banijskih partizana izvedena je noću 23./24. srpnja i. g. u Banskome Grabovcu. Ustaška odmazda zastrašujućih razmjera bila je trenutačna. Božidar Cerovski bio je u neposrednoj blizini! I ne samo on, kao što je odavno dobro poznato.³⁰

Spomenuti uhićen „veći broj četnika koji su bili obučeni u odore sa šubarom i mrtvačkom glavom“ te s „komunističkom zastavom“ bili su ustaški zatočenici koji su 24. srpnja i. g., u 13 sati, dovezeni vlakom iz Gline u Banski Grabovac, da bi nakon fotografiranja u neposrednoj blizini željezničkog kolodvora bili postrjelja-

ni.³¹ Inscenaciju (odore, šubare, zastava) pripremile su glinske ustaše, možda i prema nalogu Cerovskog, a zastavu je nosio umirovljeni učitelj iz Buzete Petar Košutić (Hajtić, 1877. – Banski Grabovac, 1941.), koji je u Buzeti službovao od 1900. do 1926. Ne znajući što se dogodilo u Banskome Grabovcu, Košutić je 24. srpnja krenuo nekim poslom iz Buzete u Glinu. Uhapšen je čim je ušao u Glinu i uguan na čelo povorke koja je trebala glumiti „četničko-komunističku bandu“: „...stavili mu šajkaču na glavu i crveni barjak u ruke. Petar Košutić, premda isprebijan, sa punim dostojanstvom držeći se uspravno i ne obazirući se na zlostavljanja, nosio je visoko crveni barjak i hrabrio pohvatani narod.“³² Nigdje među ustanicima na Baniji i Kordunu tih dana još uvijek nije bilo crvene zastave pa su ustaške vlasti na morbidan način anticipirale fenomene koji će dobiti legitimitet (crvene zastave, ali sekundarno pored hrvatskih i srpskih sa zvijezdom petokrakom), ali i zazivale fenomene koji na Baniji u to vrijeme uopće nisu zaživjeli, a na Kordunu tek marginalno (četnici), za razliku od nekih drugih dijelova Hrvatske.

Ostaje otvoreno pitanje što je još Cerovski dogovorio u Glini i okolici prije svojeg povratka u Zagreb. Razumije se da Cerovski ni u jednom trenutku nije odlučivao sâm. Stalne su bile veze s Poglavnikom, Kvaternikom mladim, a da ne spominjemo Puka, pa ni mnoštvo podređenih koji su se tih dana međusobno zasigurno utrkivali kako bi bili što imaginativniji u što bezobzirnijem preventivnom obračunu sa „stoljetnim“ hrvatskim neprijateljima. Ipak, na području kotareva Glina i Vrginmost – na stranu franjevački samostan u Čuntiću – tih se dana u izvorima ne javlja – bar prema dosada poznatim izvorima – nijedan župnik kao akter ustaške politike.³³

Kada su dan nakon masovnog zločina u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi bile zatvorene supruge Glinjana srpske narodnosti koji su stradali 12./13. svibnja 1941., da bi i same bile ubijene, zasluga je župnika Franje Žužeka i nadbiskupa Alojzija Stepinca što ih je intervencijom potonjeg, vjerojatno kod Poglavnika, spasio od sigurne smrti. Nadbiskup je bio vrlo osjetljiv na Glinu nakon što je svojim ostrim prosvjednim pismom Poglavniku od 14. svibnja 1941. reagirao saznajući za kolektivno umorstvo glinskih građana srpske narodnosti, ali i zbog (auto)-percepcije vlastitog autoriteta u međunarodnim razmjerima, prije svega u Vatikanu, gdje je glinski slučaj bio egzemplarno poznat već u svibnju zbog intervencija s raznih strana, uključujući jugoslavensku Vladu u izbje-

glištvu, ruzveltovski orijentiran dio američkoga katoličkog episkopata itd. (Iako su s ustaške strane u Glini Nadbiskupu stalno pristizale žalbe na župnika Žužeka, uočljivo je da je 1. svibnja 1941. za njegova supsidijara postavio drugog Slovenca, Franca Bratuška, protjera-nog iz anektirane južne Štajerske.)

Nakon što ustaške vlasti nisu uspjele osigurati Papino priznanje Nezavisne Države Hrvatske uz Nadbiskupovu pomoć, ohladjeli su međusobni odnosi, iako Stepinac nikada nije prestao raditi sve što je smatrao potrebnim i mogućim da se Nezavisna Država Hrvatska održi, neovisno o tome kako će biti završen Drugi svjetski rat.³⁴ Inače, Nezavisna Država Hrvatska i Rimokatolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bile su jedine u naci-fašističkoj „novoj Europi“ koje su legalizirale i masovno prakticirale vjerske prijelaze, konkretno, pravoslavnih Srba na katoličku vjeru u uvjetima njihove ekstremne egzistencijalne ugroženosti.³⁵ Ustaše su do paroksizma iskoristile šansu da što radikalnije i u što kraćem vremen-u riješe „srpsko pitanje“. Nasuprot sve zahtjevnijim propisima Rimokatoličke crkve u vjerskim prijelazima, ustaške su vlasti proklamiranjem metode „mrkve i bati-ne“ nastojale što više omasoviti i ubrzati „pokrste“ te ih iskoristiti kao idealnu prigodu za masovne ezgekucije „pokrštenih“. Vrhunac perversije bile su pritom egzeku-cije u pravoslavnim crkvama, dakle na mjestu obreda. Taj paganski čin, koji je potpuno oprečan katoličkom nauku, dakako, bio je prije svega usmjeren na neopozivo, „konačno rješenje srpskog pitanja“, ali je posredno trebao pridonijeti ustašizaciji Karoličke crkve, kao i Hr-vata općenito. *Ragione di Stato*, prema ustaškim načeli-ma, iznad je *Ragione di Chiesa*.³⁶

U srpskoj historiografiji u poslijetitovskoj Jugoslaviji dvosveščanom knjigom Veselina Đuretića *Saveznici i ju-goslovenska ratna drama*, objavljenom u Beogradu 1985. – a utemeljenom u mnoštvu arhivskih i literarnih refe-renci iz domaćih i stranih izvora, pisanom flamboajan-tnim stilom – osporeno je mnoštvo tabua i primarno rekonstruirano „srpsko nacionalno pitanje“ u optici tek-tonskih promjena u međunarodnim odnosima, ponaj-više na savezničkoj strani.³⁷ Dakako, implicitna poruka bila je da su Srbi 1945. bili gubitnici! Uraci Vasilija Kre-stića „O genezi genocida nad Srbima u NDH u periodu do Prvog svetskog rata“ – ponajprije iz 1986., desetak dana prije objavljivanja „Memoranduma Srpske akade-mije nauka i umetnosti“, a potom manje ili sve više „ela-borirani“ do najnovijih vremena – za mene osobno bili su tek varijacija, k tome lice i naličje, ideologija nacio-

nalne isključivosti sa srpske ili hrvatske strane, „do istrage vaše ili naše“, koje su se redovito javljale u kri-znim situacijama bilo s jedne ili druge strane ili, pak, u svjetskom obzorju. Ono što me je šokiralo u vrijeme pojavljivanja spomenutog članka u *Književnim novina-ma* bilo je posezanje za pojmovima „genocid“, „geno-cidna ideja“ itd. u ranom novom vijeku i kasnije, u kontinuitetu do 20. stoljeća te, nadasve, implicitna kon-strukcija pojma „genocidnosti“ u kolektivnom mentali-tetu hrvatskog naroda. Povijest pojma (*Begriffsgeschichte*) za autora je inače jedna od najvažnijih disciplina u su-vremenoj historijskoj znanosti, ali i jedna od najzahtjev-nijih jer može imati razorne učinke arbitrarnim povezivanjem nepovezivih pojava i značenja, odnosno konstrukcijama ahistorijskih kontekstualizacija.³⁸ Pri-mijenjenom metodom „kolažiranja“ izabranih primjera kojima je Krestić izvodio svoju „genezu“ mogao je isto tako dekontekstualizano, bez jasno postavljenog proble-ma i definiranja metode, dokazati drugim izabranim primjerima da su se Hrvati i Srbi međusobno uvijek obožavali ili bilo što drugo što bi eventualno htio posti-ći. Tako je i bilo. U slučaju „geneze“.³⁹

Poslijetitovska Jugoslavija bila je očito u dubokoj kri-zi, sve udaljenija od *mainstream* promjena u svijetu, na-pose u Europi, pa je za mene svako u biti iracionalno otvaranje nacionalnih frontova zapaljivim retorikama i s referencama na prošle „nepravde“ – u srpskom slučaju mutiplicirano jer nisu valjali ni Hrvati, ni Albanci, ni Slovenci, ni Crnogorci, a o Muslimanima da ne govori-mo – bilo krajnje neodgovorno, pa i suludo. Isto pravilo primjenjivao sam i na sve ostale jer sam polazio od uvje-renja da u toj složenoj zemlji bez kompasa ipak ima do-sta pametnog svijeta koji treba što prije dobiti šansu da u pluralističkom ozračju, bez tabua, otvori prije svega pitanja koja su u vezi s bližom ili daljnjom budućnošću svih pojedinačno i, tada još uvijek, sviju zajedno.

Drugo, sâm sam smatrao da u historiografiji treba ukidati tabue, ali da ne treba romantizirati na primordi-jalistički način. Hrvatska ili srpska povijest bile su za mene uvijek shvatljive isključivo u različitim, međusob-no preklapajućim, širim okvirima, od kulturnih do eko-loških, što je već tada bilo na dnevnom redu.

Treće, u Đuretića, Krestića i sviju ostalih sličnih tako-đer mi je smetala „bolećivost“ prema iluzijama u prošlo-sti jer sam takve pristupe – ponavljam, ne samo u srpskom slučaju – doživljavao kao mentalno samozaro-bljavanje, „mlinske kamene“ na ljudskom mozgu. Ukratko, znajući koliko treba znanja, umijeća i zrelosti

za „čvorove“ u hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima, bio sam uvjeren – kao da sam čitao Kosellecka, a u to vrijeme nisam – da su povijest i prošlost i sadašnjost i budućnost te da uz svako iskustvo prošlosti (*Erfahrungsraum*) ide obzorje očekivanja (*Erwartungshorizont*). Ono što prije svega profesionalno motivira povjesničara treba kritički istraživati u uvijek upitnoj, a neizbježnoj tradiciji humanizacije odnosa među ljudima. Držao sam i tada da je tako moguće suočiti se i s najizazovnijim pitanjima jedne ili druge povijesti, odnosno povijesti međudnosa.⁴⁰

Dakle, moj interes za glinske tragedije i traume bio je načelno obranjiv, neovisno o nesumnjivim zavičajnim motivima. Godinama mi je bilo u glavi otvoreno pitanje zašto je baš glinska srpska pravoslavna crkva izabrana biti mjesto „opetovanog“ masovnog zločina 1941. Ponuđena argumentacija u članku „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja“, držimo, ostaje validnom, ali ne i dovoljnom.⁴¹ Budući da je glinski masovni zločin 12./13. svibnja bio povod za prvi izričiti, pisani iskaz Nadbiskupova nesuglasja s Poglavnikovom politikom masovnog, k tome pravno neodrživog nasilja, te budući da Nadbiskup ništa nije uspio učiniti da Nezavisna Država Hrvatska nakon poniženja s Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941. dobije međunarodno priznanje Svete Stolice, Poglavnik nije vidio razloga da ne odobri toliko žuđeno bezobzirno ostvarenje „konačnog rješenja srpskog pitanja“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, potpuno neovisno o tome kako će reagirati Katolička crkva, napose Nadbiskup, pa ni Papa. Da ne bi bilo dvojbe kako se upravo o tome radi, kao mjesto zločina izabrana je glinska pravoslavna crkva.⁴² Riječ je o hipotezi, koju, dakako, treba provjeriti „odozdo“, iz Gline i „odozgo“, u širem značenju pojma. Obično se najodgovornijim čini Mirka Puka, zasad bez čvrstih dokaza. Previđa se da je dr. Šime Cvitanović već u to vrijeme njemački agent na više linija.⁴³

„Scenarij“ je previđao dvije scene. Prva je bila pokolj skupine Srba pohvatanih na raznim stranama, pretežno u selima kotara Vrginmost, uglavnom 28. i 29. srpnja i. g., koja je prevezena vlakom, u stočnim vagonima (jednom ili dvama?), iz Topuskog u Glinu u noći 28./29. srpnja 1941.⁴⁴ Sprovedeni su pred pravoslavnu crkvu, gdje su morali pričekati da se od glinskog župnika donese ključ od crkve.⁴⁵ Neizvjesnost se prvi put pretvorila u beznađe u 13 sati:

Okolo jedan sat o podne došao je izgleda mi oficir hrvats[ke] vojske, poručnik, mladi, nakon što je otključao crkvena vrata i pita nas „Tko je od Vas prekršćen“ na to se javio bilježnik Pajo Vorkapić iz Topuskog i Adam Korač iz Čemernice kraj Topuskoga, te su njih dvojic[a] puštena. Taj isti rekao nam je „Vi ostali ste četnici. 1918 ste presuđeni na smrt, danas se presuđuje“. Zaključao je vrata i otišao.⁴⁶

Vijest da su „pokršćeni“ Pajo Vorkapić i Adam Korač pušteni iz crkve nije mogla ostati tajnom. Mišljenja smo da je ustašama bilo stalo da se to što dalje pročuje upravo zbog masovnog zločina nad onima koji su ostali u crkvi zato što su već 1918. bili osuđeni umrijeti, ali istovremeno i zato da budu mamac za sve one koji su odbijali ili oklijevali ići na „pokrst“.⁴⁷

Masovna ustaška kampanja u kotaru Vrginmost, posebno u selima općina Čemernica i Vrginmost, s prijetnjom da će svi oni koji se ne „pokrste“ biti ubijeni započela je 1. kolovoza i. g., a rok za odaziv na zbornome mjestu za „pokrst“ u Vrginmostu bio je 3. kolovoza i. g. Nakon otvaranja arhivskih vrela povjesničari raspolažu vrlo velikim brojem arhivskih izvora koji odgovarajućim kritičkim postupkom omogućuju minucioznu rekonstrukciju zbivanja od mjesta do mjesta, pa čak i od jednog vremena do drugog. U Vrginmostu su iz velike mase pristiglog naroda izdvojeni žene i djeca, a zadržani su muškarci, koji su uskoro i opkoljeni vrlo jakim ustaškim stražama itd., da bi na koncu završili u Glini prvezeni u većem broju kamiona i autobusa te zatvoreni u pravoslavnu crkvu.

Svjedočenje glinskog župnika Franje Žužeka dragocjeno je za sve što se s vrginmošćanskom skupinom u pravoslavnoj crkvi zbivalo, osim nedoumica u vezi s datumom i mjestom smrti zatočenih:

29.7.1941 god. – datum znadem po crkvenim knjigama, jer je toga dana zabilježena smrt Budaka, ustaše, a istoga dana je bio pokolj kroz grad su voženi kamionima i autobusima Srbi iz okoline Vrginmosta, pa su dovedeni u pravoslavnu crkvu iz koje su ih dalje vodili u Hađer i Prekopu, gdje su ih pobili. Toga dana mene je jedan od zatvorenih Srba zvao u crkvu i ja sam došavši tamo, vidio dupkom punu crkvu ljudi, u kojoj je sve zaudaralo, jer su nuždu vršili u crkvi, pa su neki već bili i klonuli od lošega zraka. Crkveni je namještaj bio razoren, a mnoge stvari već falile, pa su me tom zgodom strahujuće pitali, što će se s njima dogoditi. Ne bi mogao reći, koliko je

ljudi bilo, ali kako je pravoslavna crkva bila iste veličine kao i rimokatolička a bila je puna, to mislim da je moglo biti oko 700 ljudi.

Sutra dan ja sam video, kako ustaše pucaju na preostale na tornju crkve a izvršeno je to po naređenju ustaškog potpukovnika Rolf, koji je tada preuzeo vlast u Glini. Sutradan u jutro t.j. 30.7.41 bile su uhapšene sve Srпкиnje, koje su se zatekle u gradu i zatvorene u sudu.

Tih je zatvorenica moglo biti oko 120. Ja sam otišao do ustaškog pukovnika Rolf – imena mu ne znam – i intervenirao da ih se pusti na slobodu, jer su prešli na rimokatoličku vjeru a prema odluci ministra unutrašnjih poslova Artukovića, da kao takovi uživaju zaštitu. Kada mi je Rolf odgovorio da ih neće pustiti, ja sam telefonski pozvao nadbiskupiju, tražeći da intervenira za ove žene, pa su potražili nadbiskupa Dr. Stepinca, te mi je rečeno, da je isti otišao poglavniku da intervenira a posle izvješnog vremena mi je javljeno da će biti pušteni na slobodu. Doista pukovnik Rolf došao je k meni i saopćio mi da je dobio naređenje da ih pusti, te su tako ove žene spašene.⁴⁸

Jedan od onih koji su eksplicitno svjedočili o masovnom zločinu u crkvi 4./5. kolovoza 1941. bio je i dr. Albin Blašić, upravnik bolnice u Glini, koji je priopćio dragocjen podatak: „Ja sam došao u Glinu u siječnju 1942, pa mi ništa nije poznato o pokolju u glinskoj crkvi. I ja sam čuo pripovijedati da je u crkvi zaklano 857 ljudi. (...).“⁴⁹

Imajući na umu što je župnik Žužek napisao o svojem psihičkom stanju u vrijeme „opetovanih“ masovnih zločina u Glini, ne može mu se prigovarati što je uistinu pomiješao datume ili događaje. Mnoštvo je dokaza o prevoženju ljudi iz Vrginmosta preko Topuskog u Glinu 4. kolovoza 1941. U slučaju prvog masovnog zločina, 29./30. srpnja i. g., župnik Žužek uopće nije dolazio u pravoslavnu crkvu. Od njega se samo bilo tražilo ključ od te iste crkve, koji su mu, *nota bene*, mogle dati jedino ustaše. U drugom slučaju, 4. kolovoza i. g., netko ga je pozvao u crkvu. (Nejasno je tko ga je iz crkve mogao zvati a da mu ustaše izađu ususret.) Još je nejasnije kako je mogao znati da u samoj crkvi nitko nije ubijen jer je zločin trajao dugo u noćnim satima, u jednom i drugom slučaju. Nejasno je također kada se ustvari bio susreo s ustaškim pukovnikom Rolfom. Naime, *Hrvatski narod* je 1. kolovoza 1941. objavio članak „Prisega ustaša sveučilištaraca“ s podnaslovom „Pred Duglavnikom Drom Milom Budakom u ‘Đačkom domu’ u Zagrebu“:

Zagreb, 31. srpnja. Jučer je u Đačkom domu u Runjani-novoj ulici došlo do značajne ustaške manifestacije hrvatskih sveučilištaraca.

Duglavnik ministar nastave dr Mile Budak došao je u Đački dom u pratnji ustaškog pukovnika Tomislava Rolf, da prisegne 120 hrvatskih sveučilištaraca, članova ustaške satnije Sveučilišnog ustaškog stožera.

U dvorištu Doma Duglavnik je oduševljeno dočekan od postrojenih sveučilištaraca, onako srdačno, kako je u najtežim danima naše oslobodilačke borbe surađivao s tom mladeži i predvodio je.

Nakon obavljene prisega pristupili su sveučilištarci ustaše Duglavniku, koji se svakim pojedinim rukovao. Poslije toga Duglavnik je održao sakupljenoj intelektualnoj mladeži govor, u kojem je u prvom redu upozorio na teškoće i ozbiljnost ustaških dužnosti, te čestitao novim borbama Poglavnike Nezavisne Države Hrvatske i ustaškog pokreta, kojega sada čekaju veliki zadatci.

Duglavnik je srdačno ispraćen iz „Đačkog Doma“, a mladi ustaše odmah su otišli na svoja mjesta i dužnosti.⁵⁰

Otišli su na „Kordun“, a neki i u Glinu. Teško da je pukovnik Rolf, koji se nije kretao sâm, mogao stići u Glinu prije 1. kolovoza. Međutim, nakon tog datuma moguće je pratiti njegovo kretanje po Baniji i Kordunu iz dana u dan, i to prije svega prema njegovim dnevnim izvještajima Glavnom stožeru Ustaške vojnice u Zagrebu. U izvještaju od 4. kolovoza i. g., u 2 sata noću, stoji:

III. sat u Vrgin Mostu bio je tokom dana u nezgodnom položaju jer su u jutro stigle povorke vlahi iz okolice koji su izjavili da su došli pokrstiti se. To je bila po svoj prilici posljedica jučer izviještene ponude iz sela Bo[v]jić. Tokom dana sakupilo se je više tisuća naroda od kojih 972 muškaraca. Kotarski predstojnik zatražio je odluku Zagreba, koju je donio povjerenik /Hajduk/ koja je na licu mjesta izvršena. Taj razlog sprečio je ovaj sat u predviđenim operacijama protiv Perne.⁵¹

Iz formulacije moglo bi se zaključiti da Rolf ništa nije znao o ustaškoj kampanji za „pokrst“ na području općina Vrginmost i Topusko, koja je započela 1. kolovoza i. g. U to je teško povjerovati. Uostalom, njegova supruga, Dragica Rolf, rođ. Štigler, bila je učiteljica na području kotara Vrginmost, u školama u Kirinu i Lasinjskom Sjeničaku, od 26. listopada 1929. do 6. ožujka 1940., kada je osigurala premještaj za Zagreb.⁵² Ona je sigurno vrlo do-

bro poznavala učiteljicu Ljubicu Borojević i učitelja Nikolu Generalovića, koji su u raznim interpretacijama imali veliku ulogu u poticanju više od 2000 ljudi da se odazovu ustaškom pozivu i pođu na „pokrst“.⁵³

Kada je o Generaloviću riječ, sačuvan je izvještaj Velike župe Pokupje za listopad 1941., upućen [...], koji svjedoči koliko su u nekim slučajevima endehaške upravne vlasti bile krajnje nezadovoljne brahijalnošću sasvim određenih ustaških postrojbi u slučajevima kada je nužno [bilo] što obzirnije ponašanje. Nakon što je u listopadu, navedenog datuma, bila napadnuta pošta u Tušiloviću,

[p]očinitelji se nisu mogli ustanoviti, pa je već dan dva nakon toga izašla na lice mjesta kaznena ekspedicija, koju je sačinjavala jedna veća formacija ustaša iz Gline. Prema podacima koje imade ova Velika župa ovi su ustaše iz Gline primijenili zbog toga narušavanja mira i reda malo previše drastične mjere. Oko 400 žena i ljudi kotara vojničkog bilo je pobito, a imovina oduzeta i uništena. (...) Izgleda po svemu da Glinjanima nije odgovaralo društvo Karlovčana, jer je karlovačka satnija stala na stanovište, da se imadu hvatati odmetnici, a ne mirno pučanstvo i žene.⁵⁴

Prema odgovornima u Velikoj župi Pokupje, „iste glinske ustaše“ bile su „sredinom ljeta“ odgovorne za „nezgodan izpad“:

Učitelj iz Vojšnice Nikica Generalović, koji je inače svršio preparandiju u Karlovcu, oženio katolkinju, od koje nije tražio niti prigodom vjenčanja da pređe na pravoslavnu vjeru, koji se nikada politikom bavio nije i uobće bio poznat kao vrlo dobar čovjek, sakupio je u svome mjestu službovanja i okolnim selima oko 2.000 Srba i poveo ih je pod hrvatskom zastavom u Vrginmost u namjeri, da pređu na katoličku vjeru.

Došavši u Vrginmost bili su ti ljudi tovareni u kamion i odvedeni u Glinu. U Glini su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari ti su ljudi bili u samoj crkvi svi poklani. Razumije se, da je i kotar Vrginmost time na svaki dolazak vojske, a naročito ustaša bježao u šume.⁵⁵

Učinak, prema istim upravnim vlastima, poražavajući je za Nezavisnu Državu Hrvatsku:

Izgleda po svemu, da je nakon odlaska [Vilima – op. a.] Galjera i njegove žene Nade u kotar Vojnić, Vrginmost i

Slunj to vrienje zaprimilo određenije crte. Do tog vremena nije se primijetilo kod Srba t.j. tih odmetnika komunistički duh, ali nakon dolaska Galjera i njegove grupe, primjećuje se, da odmetnici ne nastupaju više kao Srbi nacionalisti, već kao partizani-komunisti. Dapače imade dokaza, da su oni započeli čišćenjem svojih redova od tih Srba nacionalista odnosno četnika i to na najradikalniji način. (...) tako da se danas može reći, da je sav Kordun osim pojedinih mjesta u rukama partizana.⁵⁶

Marijan Stilinović, komunist koji je od 1921. do 1941. više vremena bio u tamnicama nego izvan njih te jedan iz skupine onih koji je u kolovozu 1941. uspio pobjeći iz srijemskomitrovačke kaznionice i pridružiti se mačvanskim partizanima, vodio je svoj partizanski dnevnik sve dok ga teško ranjavanje 1943. nije onemogućilo da to i dalje radi. U dnevniku javlja se i Glina u zapisu s planine Cincar, u četvrtak, 30. srpnja 1942.:

CINCAR – Snage ustaša koji su prodrli drumom Kupres – Duvno nisu bile velike, svega pet stotina. Ukotvili se na Borovoj glavi prema Livnu.

Danas pregledavam našu štampu iz Dalmacije i Hrvatske. Imamo dosta listova – „Primorsko-goranski partizan“, nekoliko listova u Dalmaciji itd. Letak koji su izdali glumci iz Zagreba dobar je. Čitao sam i jedan jeziv dokument o klanju Srba u Glini. To je zapisnik ustaše koji je sudjelovao u klanju koje se vršilo u crkvi. Ne smijemo ložiti vatre radi avijacije i tako danas nemamo ručka.⁵⁷

Ivan Šibl (Virovitica, 28. listopada 1918. – Zagreb, 30. ožujka 1989.), pored ostalog, banijski partizan, kasnije proglašen narodnim herojem, koji je svoje ljevičarstvo uvijek umio povezati sa svojim internacionalno shvaćenim hrvatstvom, ostavio je sljedeći zapis o Glini u svojem *Ratnom dnevniku*:

Dobro pamtim kako je nekadašnji Banijski partizanski odred obilazio oko Gline, toga zloglasnog gnijezda, i kako smo je svi proklinjali. Iz Gline je dolazilo uvijek samo zlo! U njoj je i ona crkva u kojoj su ustaše godine 1941. poubijali sedam stotina Srba. Očevici kažu da je krv tekla ispod crkvenih vrata. Sada je Glina slobodan partizanski grad. Velika većina stanovnika ove nekada zloglasne varošice nisu krivi za ustaške zločine i ja sam, naravno, toga svjestan. Pa ipak ne volim Glinu. Hodam prašnjavim ulicama i stalno imam neki loš predosjećaj.⁵⁸

Crkve više nije bilo u vrijeme ovoga Šiblova zapisa, stajale su ruševine omeđene obrisima njezinih temelja, ostalo je mjesto skamenjenog užasa i neizrecive tjeskobe.

U jednom od kanonskih djela moderne hrvatske književnosti, u *Zastavama* Miroslava Krleža, jedno poglavlje, posvećeno slomu mladalačkih iluzija, naslovljeno je „Joja u Glinu, a Kamilo u Hungaricum“.⁵⁹

Ovo izdanje, nastalo desetogodišnjim naporom suradnika i suradnika, *plaidoyer* je za drugačije odlaske u Glinu. Vrtložno, tragično i traumatično glinsko 20. stoljeće – koje se ne može ograničiti na razdoblje od 1941. do 1945. – ima u istom vremenu, u kontrapunktu, i svoje drugačije, obnoviteljske uspone, kojima ponekad nije nedostajalo ni kolektivnih zanosova.⁶⁰ Godine 1990. Opći-

na Glina izlazila je iz kruga nedovoljno razvijenih općina u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Katastrofalnim, iznova tragičnim i traumatičnim učincima ratnih 1991. – 1995., Glina i glinski kraj ponovno su postali područje od posebne državne skrbi u Republici Hrvatskoj, a razornim učincima prirodnih katastrofa 2020. i 2021. zatvorio se još jedan krug nesreća. Upućeniji će reći da se otvorio i novi horizont nada, barem za najhrabrije i najsamopouzdanije. Kao što je rečeno u predgovoru, ovo izdanje nastalo je u uvjerenju da je svaki korak u neko novo ljudsko „sutra“ uvjetovan umijećem kako se humano i humanistički nositi s onim „jučer“, bilo kojim nekadašnjim „jučer“, uključivši i 1941. – 1945. ili 1991. – 1995.

Zagreb, 9. srpnja 2022.

¹ Prema njemačkim obavještajnim podacima iz Arhive Helm – uvrštenima nakon 1945. u „Personalni dossier dr. Mirko Puk“ – stoji da su Mile Budak i Mirko Puk bili obiteljski povezani bračnom vezom Pukova sina s Budakovom kćeri. Ipak, Budak je imao loše mišljenje o Puku kao političaru, a bio mu je i nepouzdan zato što „podleži uticaju lica, koja u političkom pogledu nisu bezprikorna, kao na primjer] pod uticajem apotekarke Tomčić iz Gline, koja je usko prijateljica sa njegovom ženom i koja je komunistkinja. Kao dokaz za ovo potonje pouzdanik je naveo, da je Tomčićevoj preko svog muža, bivšeg austro-ugarskog konjičkog kapetana, koji je tada bio zaposlen u Feldkommandanturi kod majora Krehe-a, uspjelo proturiti za Srbiju poznatu komunistkinju Dru. [Milenu – op. a.] Gajić, zašto da je dobila kao nagradu luksuzni auto. Dalje se u tom izvještaju navodi, da je upliv Tomčićeve na Dra. Puka tako velik, da ista uzima u zaštitu partizane, a sem toga daje lekove i drži u svojoj apoteci magistra, koji iste pomaže.“ (HR-H-DA-1561: Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti (dalje: RSUP SRH SDS), 013.1/2, kut. 42, Vlada NDH, Personalni dossier dr. Mirko Puk, 9–10) Iako je dr. Milena Gajić registrirana u „Popisu Srba Gline i okoline ubijenih u proljeće 1941. godine“, više izvora svjedoči da nije ubijena u Prekopi 12./13. svibnja 1941. Ako nije u pitanju tipfeler, kao što smo već upozorili, ljeti 1941. bila je već članica jedne od udarnih grupa koje je Dragan Mitić formirao u Beogradu po zadatku Partije, i to odmah nakon početka rata između Trećeg Reicha i Sovjetskog Saveza (vidjeti: Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ i Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011., 72, br. 106; Dragan MITIĆ, „Moj rad u partijskoj organizaciji na području Beograda od maja do

novembra 1941. godine“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina 1988., 363). Dr. Milica Gajić doživjela je kraj rata jer ju je Darinka Bljajić iz Zagreba navela kao svjedokinju u prijavi ubojica svojeg oca Jove Meandžije iz Gline Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, 21. siječnja 1945. (sic!). (Igor MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“* XXI/2017., 240–242) Budući da je u Zagrebu 21. siječnja 1945. još uvijek bila ustaška vlast, vjerojatno je riječ o prijavi iz 1946. [op. a.].

² „Njih dvojica su prije rata poneki put surađivali kao kovač i stolar na istim poslovima. Nekom prilikom, u sukobu s gazdom za koga su radili, Stanko je stao na stranu Nikice Vidakovića. U posljednji trenutak, pred odvođenje zatočenih iz zatvora i pogubljenje u Prekopi, Vidaković je rekao čuvarima da je Stanko za bolnicu. Međutim, bolnička lijecnica je na njemačkom zahtijevala u nekom razgovoru da svu srpsku ‘gamađ’ treba pobiti, što je Stanko mogao razumjeti pa je iskoristivši prvu priliku pobjegao iz bolnice.“ (Vidjeti prilog: „N. N. o Ljubanu Jednaku i njegovoj obitelji“, 655)

³ Izraz je uvjetno upotrijebljen jer je ustaško „antisrpstvo“ u vremenu imalo različita težišta: „Eugen Dido Kvaternik je u emigraciji, govoreći o politici Ustaškoga pokreta prema Srbima, tumačio da je antisrpstvo bilo srž ustaške doktrine, što je bila posljedica dvadesetogodišnjeg vladanja Beograda u Hrvatskoj i spoznaje da je vladajući dio srpstva želio uništenje hrvatskog naroda. Kvaternik je smatrao da hrvatsko-srpski sukob za vrijeme Drugog svjetskog rata nikada ne bi dobio one dimenzije da nije bilo agresivne politike Italije. Prema Eugenu Didi Kvaterniku antisrpstvo je Paveliću bilo sredstvo kojim je kanalizirao borbenost hr-

vatske mladeži, koja bi se inače revoltirala protiv njegove italofilske politike i protiv njega samoga.“ (Davor KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Zagreb 2009., 90)

Trebalo bi istražiti brojne druge iskaze aktera Ustaškog pokreta prije rata, od 1941. do 1945. i nakon rata o poimanju „antisrpsstva“.

⁴ Rukopis MP 300, koji sam odmah u cijelosti naručio kopirati, ima vjerojatno kasnije dodanu naslovnici „P. LEBER, ŽUPA GLINSKA I ŽUPA MAJSKA“. U spomenutom zborniku *Glina...* na njega se vrlo malo referiralo (Ivan Jurišić, Agneza Szabo i Branka Pribić) pa nam je svima pozvanima, uključivši i mene, promaknulo da je Pavao Leber (Glina, 28. prosinca 1844. – Zagreb, 13. studenoga 1919.) prvi pisao o prvom spomenu Gline u povijesnim vrelima: „Najstariji spomen, koji o *Glini* sbori, nalazi se u listini Bele IV., kralja ugarskoga, izdanoj godine 1242. u Seguzdu. U toj listini nalaže kralj Bela hrvatskomu banu Dioniju, da načini novi razvod granica među opatijom Topuskom i Glinjani, koji su istoj opatiji njeke zemlje uzeli...“ (Isto, 1). Vidjeti, također: *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina* (ur. Josip Jerneić), Glina 1998.

⁵ Isto, 2.

⁶ Isto, 7. Inače, u Zagrebu je 1914. Pavao Leber objavio *Pripovijesti*, poučno-čudoredna štiva koja su vrijedan izvor za povijest mentaliteta ljudi glinskog kraja u 19. stoljeću.

⁷ *Spomenice župa*, 538–539.

⁸ O Bratušeku je također pisao slovenski svećenik Alojzij Žalar, koji se u kolovozu 1941. zatekao u Zagrebu: „Dobro se spominjam dekana Bratušeka iz Svetinj, ki je bil kaplan v Glini. Bil je živčno popolnoma izčrpan, ko nam je govoril o grozotah pokolov, ki jih je gledal na lastne oči. Tožil je, da že dolgo ne more spati, ker ga mučijo strašni prizori, ki jim je moral bit priča.“ (Alojzij ŽALAR, „Sejali smo v solzah. Spomini duhovnika izgnanca“, *Nova pot: glasilo Cirilmetodiskega društva katoliških duhovnikov SRS XV*/avgust 1963., št. 5–7, 314. (Vidjeti: I. MRKALJ, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.“, *Tragovi I*/2018., br. 1, 124–165, citat na 146); ISTI, „Kako su rušili zajednicu“, *Novosti* (Zagreb), 21. VIII. 2017. (<https://www.portalnovosti.com/kako-su-rusili-zajednicu/> pristup 7. 7. 2022.); ISTI, „1941. u Glini. Povijesni izvori o rušenju glinske Bogorodičine crkve“, *Prosvjeta*, april 2019. (<http://casopis.skd-prosvjeta.hr/1941-u-glini/> pristup 7. 7. 2022.))

⁹ Koliko god spomenute etnokonfesionalne „logike“ interpretacijski isključivale jedna drugu, sve su bile i ostale suglasne da su najsporniji „remetilački“ akter bili komunisti jer su inicirali građanski, točnije, klasni rat da bi u jugoslavenskim razmjerima osigurali premoć i vlast u trenutku završetka Drugoga svjetskog rata.

¹⁰ „Umberto Eco: Vječni fašizam – četrnaest načina gledanja na crnokošuljaše“, *Hrvatski povijesni portal* (<https://po->

vijest.net/2018/?p=632 pristup 13. 7. 2022./)

¹¹ Vladimir VELEBIT, *Tajne i zamke drugog svjetskog rata*, Zagreb 2002., 28.

¹² Isto, 79.

¹³ Iako je Bogdan Krizman svojim dugogodišnjim istraživačkim radom ušao u mnoge aspekte ove problematike, naročito kada je riječ o razdoblju od 1941. do 1945., mnogo toga ostaje učiniti za razdoblje do 1941.

¹⁴ Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hopken i Florian Biber), Beograd 2017., 27–54; ISTI, „Zagrebački list Glas Slovenaca, Hrvata i Srba: agens stvaranja jugoslavenske države 1918. godine“, u: *Prvi svjetski rat i slovenske književnosti* (ur. Stanislava Barać, Biljana Andonovka i Boban Đurić), Beograd 2021., 189–204; ISTI, „Europa i njene višestruke jugoistočne granice. Problemi i pristupi ‘Zapadnom Balkanu’“, *Humanističke studije* 9/2021., 71–82.

¹⁵ Na hrvatskom jeziku najbolji su pregledi problematike, prema subjektivnome autorovu mišljenju, sljedeći: Vjeran KATUNARIĆ, *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb 2003.; Srđan VRCAN, *Nacija, nacionalizam, moderna država: između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija*, Zagreb 2006. Svjetska je literatura nepregledna, ali su inicijalno, orijentacijski i dalje nezaobilazni sljedeći kritički komentirani antologijski izbori radova: John HUTCHINSON, Anthony D. SMITH (ur.), *Ethnicity*, Oxford University Press, 1996.; ISTI, *Nationalism*, Oxford University Press, 1994.

¹⁶ Vidjeti prilog: Rudolf Bičanić, „Mišljenje o Memorandumu Srpske pravoslavne crkve generalu Danklmanu“ u zbirci „Dokumenti“, str. ...

¹⁷ Isto.

¹⁸ Jure KRIŠTO, *Sukob simbola, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2011., 117–118.

¹⁹ ISTI, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941. – 1945.*, knj. 1, Zagreb 1998., 187.

²⁰ Dakako, „stoljetne“ može značiti jednostoljetne, a može i višestoljetne.

²¹ Referirat ću se na kolegu Krištu, s kojim inače rado razgovaram, da bih egzemplificirao svoje shvaćanje problema. Nezaobilazan je niz drugih imena u profesiji povjesničara, ali je njegov opus već svojim razmjerima u suvremenoj hrvatskoj historiografiji zasigurno i jedan od nezaobilaznih.

²² „Poslanje Hrvatske“, *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 168, 1. VIII. 1941., 1.

²³ Nastavak je članka u stilu „Srbi – boljševici svi i svuda“: „Ovaj boljševički talas, koji je zahvatio maha u srpskim

masama nije slučaj. On je plod dugogodišnjeg odgoja. Devedeset posto sveučilištaraca u Beogradu bili su komunisti. Srpsko radništvo je odavna zaplivalo u komunizam. Seljaštvo također u priličnom broju. Čitave su se srpsko-pravoslavne teologije morale raspustiti zbog komunizma. Na beogradskom pravoslavnom bogoslovskom fakultetu komunisti dobijaju većinu u izborima za upravu Društva pravoslavnih teologa! Je li to moglo uroditi dobrim posljedicama? Nije!“ (Isto)

²⁴ *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I., br. 30, 1. IX. 1939., 3. Članak sadržava i aktualnu poruku Poljacima: „Istočno more nije životni prostor Poljske!“ Ni traga od *antemurale Christianitatis*. U „Međunarodnom političkom pregledu“, u istom broju *Hrvatskog naroda*, na str. 4, prvi put referira se na „Sovjetsku Rusiju“ i objavljuje Staljinov portret s legendom „Staljin, predsjednik sveruskog SSSR-a“ (sic!).

²⁵ *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I., br. 33, 22. IX. 1939., 1.

²⁶ Od kolovoza 1939. do lipnja 1941. nisu samo komunisti u Jugoslaviji imali grdnih muka kako uvijek iznova izumljivati „drveno željezo“ tumačeći mijene u sovjetsko-njemačkim odnosima i bijući svoje domaće svakodnevne antifašističke bitke. Uostalom, ni *Hrvatski narod* nije postao „nježniji“ prema hrvatskim, a da ne spominjemo jugoslavenske komuniste. Za kritičku percipciju politike Komunističke partije Jugoslavije u to doba, vidjeti: Matko GLOBACNIK, *Vrijeme ideoloških kolebanja. Komunistička partija Jugoslavije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od Travanjskog rata do napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez*, Zagreb 2019.

²⁷ *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 174, 7. VIII. 1941., 3.

²⁸ Isto.

²⁹ *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 163, 27. VII. 1941., 6.

³⁰ Đuro BAKRAČ, Joco MRAKOVIĆ, „Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941“, u: *Glina*, 231–238; Đ. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine“, u: isto, 283–303, napose 280–290. Odmazda je trajala tri dana, od 24. do 27. srpnja 1941. Prema izračunu autora spomenutog članka, u Grabovcu, na stratištu pored željezničke pruge, odnosno željezničkog kolodvora Banski Grabovac, život je izgubilo 977 osoba iz sela glinskog kotara, bitno manji broj iz sela petrinjskog kotara te, što je bilo zastrašujuće, putnika skinutih s vlaka na pruzi Sisak – Karlovac, odnosno dovezenih vlakom iz Gline, ukupno oko 1200 osoba. Nitko od ubijenih – možda s jednom iznimkom – nije sudjelovao u ustaničkoj akciji.

³¹ Đ. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine“, 289.

³² „Petar Košutić (1877 – 1941)“, u: *Za slobodu. Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u Narodnooslobodilačkom ratu* (ur. Tomo Žalac), Zagreb 1955., 72–73.

³³ O franjevačkom samostanu u Čuntiću u to doba, vidjeti: „Čuntić“, u: Ivan ŠIBL, *Ratni dnevnik*, Zagreb 1966., 106–110. Vidjeti, također: Zdravko DIZDAR, „Stradanje župe Hrvatski Čuntić tijekom Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća“, u: *Osam stoljeća Čuntića (2011. – 2011.)* (ur. Jakša Raguz i dr.), Petrinja : Zagreb 2012., 179–296.

³⁴ Niko Sorgo-Mirošević javio je Ministarstvu vanskih poslova Vlade Kraljevine Jugoslavije (u izbjeglištu) iz Rima, 6. srpnja 1941.: „Odnosi sa Katoličkom crkvom [u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj] nisu dobri bez obzira na držanje pojedinih lica u kleru. (...) Za procenu situacije interesantno je da vlasti i vojska nisu sudelovale na svečanoj procesiji na Tjelovo 12 t. m., što se ne pamti od pamtiveka. Pavelić je razočaran i revoltiran što Sveta Stolica nije htela priznati novi režim u Hrvatskoj. Položaj nadbiskupa Stepinca, koji ne uživa simpatije ustaša verovatno (kao?) bivši dobrovoljac u Solunu a hoće očuvati svoju nezavisnost, nije lak.“ (Ljubo BOBAN, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941 – 1943.*, knj. 1, Zagreb 1988., 19)

Međutim, bilo je situacija u kojima se Nadbiskup izjasnio za obnovu Jugoslavije, ali kao federativno uređene države: „Biskup Stepinac čvrsto veruje u vaskrsnuće Jugoslavije. Kad sam bio poslednji put kod njega mi je rekao: ‘poručite vani, neka kod budućeg uređivanja država svakako vode računa o federaciji’ a u vezi s glasinama, koje kruže u zemlji, o planovima Saveznika da stvore jednu katoličku državu sa centrom u Beču a u koju bi bile uključene Bavarska, Austrija, Slovenija, Hrvatska a možda i Mađarska, biskup dr. Stepinac je odlučno izjavio: ‘neka znaju, to im slobodno kažite, da Hrvati i Slovenci (možda je biskup tu upotrebio i reč ‘katolici’ – ne sećam se dobro) nikad na ovakvo rešenje pristati neće!’.“ („Izveštaj Stanislava Rapotca, početkom VIII. mj[eseca] 1942.“, u: ISTI, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941 – 1943.*, knj. 2, Zagreb 1988., str. 67)

³⁵ Makar i zakašnjelo, Juraj Krnjević izjavio je u emisiji Radio Londona, 16. studenoga 1942.: „Pavelićev režim je morao naići na nepomirljivi otpor hrvatskog naroda i propasti, jer je utemeljen na sili, nasilju i proljevanju nevine krvi. Takove su metode odvratne čovječanskom osjećaju hrvatskog naroda. Nikada se nije dao njima slomiti, niti ih je prihvaćao. On ih sada još odlučnije osuđuje nego li ikada prije, jer ih Pavelić proglašujući se samodržcem vladarom Hrvatske čini tobože u interesu hrvatskog naroda i nabacuje se time blatom na neokaljano hrvatsko ime. Suze hiljada i hiljada unesrećenih matera, djece, žena i staraca vape do neba. Hrvatki narod ne može ovoga časa pozati krivce na odgovornost. Ali će doći čas, kada bude opet u Hrvatskoj narodna riječ jača od tuđinske sile, koja danas drži Pavelića. Onda će hrvatski narod suditi svima prema njihovoj zaslugi. Nitko tomu sudu izbjeci neće. Između ostalih zločina naglasiti ću jedan, za koji ćemo tražiti naročiti račun. A to je prisilno pokatoličavanje. Mačem primoravati neko-

ga, da mijenja vjeru, još je odvratnije od tjelesnoga umorstva. Ne obraćam se dr. Šariću, koji se ponašao kao oni, koji su izgubili dušu i savjest, nego vama ostalima poglavarima katoličke crkve u Hrvatskoj, da ispitajte svoju savjest, jeste li sto po sto izvršili svoju dužnost? Nije dosta postaviti neke komplicirane sudove i stidljivo se ograditi od ustaških zločina poimence od ustaškog pokatoličavanja, nego je potrebna Vaša muška riječ osude, kako bi to bilo u skladu i s osjećajem hrvatskog naroda i s naukom katoličke crkve. A takove riječi do sada iz usta naših vjerskih poglavara nažalost nismo čuli.“ (ISTI, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941 – 1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985., 30)

³⁶ „Liberalizam negira državu u interesu pojedinca, dok fašizam utvrđuje državu kao bitnost pojedinca. U istinu je za fašistu sve u državi, a ništa čovječanskog ili duševnog ne postoji izvan države. Fašistička država drži, razvija i gospodari čitavim životom naroda, ali se za njega i brine. Fašizam je protiv pojedinih ljudi, političkih stranaka, društvenih klasa i t. d. kad su izvan ili iznad države. Zato je fašizam protiv socijalizma, koji koči povijest borbom klasa i ne priznaje jedinstvo države, koja pretapla sve staleže u jednu gospodarsku i čudorednu cjelinu. Fašizam priznaje u okviru uređene države pravedne zahtjeve svih staleža, on ih priznaje u korporativnom sistemu, te ih izjednačuje u jedinstvu države.“ (Božidar CEROVSKI, „Filozofija fašizma“, *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I., br. 45, 15. XII. 1939., 2)

³⁷ Veselin ĐURETIĆ, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 1: *Između nacionalnih i ideoloških izazova*, Beograd 1985.; ISTI, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 2: *Prestrojavanja u znaku kompromisa*, Beograd 1985. Vidjeti, također: „*Saveznici i jugoslovenska ratna drama*“ dr Veselina Đuretića. *Autorizovane stenografske beleške sa rasprave u Republičkoj zajednici nauke*, Beograd 1985.

³⁸ Vidjeti: *Književne novine* (Beograd), 15. IX. 1986. Instrukтивan je izbor reakcija i polemika: Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Dosije o genezi genocida nad Srbima u NDH*, Novi Sad 2009.

³⁹ Fantazmagorije Milana Bulajića o Jasenovcu vjerojatno ne bi bile moguće bez Krestićeve konceptualne podrške. Ista je u biti logika historijskog negacionizma u hrvatskoj historiografiji koja isključuje mogućnost korištenja pojmom „genocid“, a ustaški logor „Jasenovac“ svodi na uglavnom bezazlenu ustanovu u ratnim uvjetima: „Naime, važno je naglasiti da se revizionizam javlja u različitim oblicima. Ponekad se tu radi o jednostavnom nijekanju činjenica (da se nešto uopće nije ni dogodilo), ali puno češće imamo slučajeve 'reinterpretacije' u kojima se ne niječe događaj sam po sebi, već se on humanizira i predstavlja u pozitivnom ili barem prihvatljivijem svjetlu. U tom smislu, rijetko će tko negirati da su se u Jasenovcu uopće dogodili zločini. Međutim, ti zločini se u revizionističkoj matrici predstavljaju, primjerice, kao eksces u kojemu je stradalo

tek nekoliko tisuća žrtava dok su ostali zatvorenici uživali privilegije društvenog i kulturnog života.“ (Stipe Odak povodom zbornika *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam* (ur. Andrijana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lučić), *Jasenovac* 2018.

⁴⁰ S takvim sam nazorima već 1980-ih sudjelovao u raspravama o Glini, Jasenovcu, žrtvama rata i poraća itd. Zvonimir Šeparović pozvao me je da budem jedan od recenzenata studije Vladimira Žerjavića *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, koju je objavilo Jugoslavensko viktimološko društvo u Zagrebu 1989., što sam i prihvatio itd.

⁴¹ Vidjeti u ovom izdanju: D. ROKSANDIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja“, 247–278.

⁴² Ante Moškov inzistira da je Pavelić bio „alfa i omega“ u planiranju i izvođenju „konačnog rješenja srpskog pitanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“: „...uskoro su počele s raznih strana u Zagreb stizati vijesti o četnicima, čišćenju Srba, otpremanju u logor, o likvidiranju i slično, o čemu su govorili i građani. Pavelić je, prema izjavi Dide Kvaternika, dnevno i detaljno bio o svemu izvještavan, te sve što se događalo odobravao dozvoljavajući da se i dalje sve nesmetano odvija. Ne samo da bi prema ovoj Didinoj izjavi bila isključena sumnja i priča da Pavelić za sve što se događalo nije znao, kako je on to pokušao, krijući se iza leđa Dide Kvaternika a kasnije Luburića, ubaciti i prikazati se pred drugima kao da mu to nije poznato, nego je posve sigurno da su mu glasovi o tome što se događa u Zagrebu javno prepričavalo, bili javljeni s više strana, a i ja sam jednom prilikom o tome govorio. Radilo se baš o glasovima ubijanja i mučenja u vezi s Jasenovcem, a Pavelić je odgovorio da zna za te glasove i da su to izmišljotine. Međutim, stvar stoji drugačije.“ (Ante MOŠKOV, *Pavelićeva doba* (prir. Petar Požar), Split 1999., 241)

⁴³ *Njemačka obavještajna služba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. dio (prir. Zvonimir Despot), Zagreb 2011., 156, 159, 190, 192, 248 i 336. Ustaški pukovnik dr. Šime Cvitanović imao je kodna imena „Dalan“, „Chido“ i „Adam“.

⁴⁴ Đ. Aralica rekonstruirao je popis vjerojatne 174 žrtve prvog masovnog zločina u crkvi, koje su potjecale iz Gređana, Katinovca, Male Vranovine, Poljana, Ponikvara, Starog Sela i Topuska u Općini Topusko te Maličke i Čemernice u Općini Čemernica. Vidjeti: Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 2. izd., Beograd 2011., 243–245. Kažemo „vjerojatne“ jer je nejasno tko je na popisu Vasilj Sime Jednak iz Gređana. Naime, tako se zvao otac Ljubana Jednaka, a on nije uhapšen u Gređanima, nego kod svoje kuće u Gornjem Selištu i nije ubijen u crkvi, nego na stratištu, pred jamom itd. Nemoguće će biti reći tko je sve izgubio život u crkvi tom prilikom dok se ne pronađe popis koji je napravljen prije zločina.

⁴⁵ „...‘trk tamo župniku po ključ da se ove mrcine zaključaju u crkvu’. Ode on tome hrvatskom popu i donese ključ, kako je doša do tog ključa hrvatski pop od te naše crkve, ne znam.“ (Vidjeti: Sjećanja Ljubana Jednaka prema transkriptu iz dokumentarnog filma snimljenog 1997., 640–642) Međutim, bitno je da interijer crkve do tada nije bio oštećen.

⁴⁶ Vidjeti: Iskaz Ljubana Jednaka pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1945., 612–613.

⁴⁷ Za razliku od Vorkapića, koji se nije vratio u Topusko, Korać se vratio u svoju gostionicu na željezničkom kolodvoru Topusko: „...Korać se pojavljuje u svojoj gostionici i nastavlja sa radom, kao da se ništa nije ni dogodilo, on mirno i nesmetano radi svoj ugostiteljski posao sve do druge polovice oktobra [1941.] kada ga ustaška vlast postavlja za svoga povjerenika u općini Čemerničkoj a na mjesto spomenutog Živčića kada je ovaj odveden i likvidiran na slobodnom teritoriju u Maličkoj.“ (Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb 2010., 173–174) I dalje: „Nakon oslobođenja Beograda 1944. naši ga pronalaze i stavljaju u logor za ratne zločince. Prema pričanju nekih Čemerničana izbjeglica u Beogradu, a nakon oslobođenja Beograda obavljali dužnosti u spomenutom logoru, oni su svojim očima gledali kako nepoznati viši partizanski oficir izvodi iz logora njima dobro po zlu poznatog Koraća. Poslije toga više se nije vratio u logor nego je bio na slobodi u Beogradu sve do proljeća 1945. kada se rat svršio i Korać se vratio u Čemernicu. Desetak godina kasnije odlazi iz Čemernice u Glinu gdje kupuje kuću i u istoj otvara gostionicu najprije kao poslovođa društvenog pogona, a kasnije kaoprivatni vlasnik.“ (Isto, 175–176) Nije poznato da ga je ikad itko išta pitao o njegovoj ulozi u glinskoj tragediji.

⁴⁸ I. MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“* XXI/2017., 264–265. Izjava je dana u Glini, 18. X. 1944.

⁴⁹ Isto, 262. Izjava je dana u Glini, 17. X. 1944.

⁵⁰ *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 168, 1. VIII. 1941., 4.

⁵¹ Vidjeti u ovom izdanju: D. ROKSANDIĆ, „Tomislav Rolf u arhivskim vrelima“, 411–422.

⁵² HR-HDA-216: Ministarstvo narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske (dalje: MNP NDH), kut. 698, dosje 14742 Rolf Dragica.

⁵³ HR-HDA-890: Zbirka personalnih spisa državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstva Nezavisne Države Hrvatske, kut. 34, dosje Ljubica Borojević. Lj. Borojević konvertirala je na grkokatoličku vjeroispovijest 5. srpnja 1941. Rođenjem i učiteljskom naobraz-

bom Petrinjčanka, bila je učiteljica u Topuskom od 23. rujna 1933. do 31. kolovoza 1940., kada je premještena u Čemernicu, stupivši na dužnost 3. rujna 1940. Prema tome, do kolovoza 1941. u Čemernici nije napunila ni godinu dana rada pa je krajnje upitno je li ona među ljudima imala ikakav ozbiljniji utjecaj. Ako ga je imala, mogao je potjecati – primjerice – od veze s pukovnikom Rolfom preko njegove supruge Dragice.

HR-HDA-890: Zbirka personalnih spisa državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstva Nezavisne Države Hrvatske, kut. 101, dosje Nikola M. Generalović. Zavičajan u Tušiloviću, završio je karlovačku Državnu učiteljsku školu „s vrlo dobrim uspehom i vrlo dobrim vladanjem“ 22. lipnja 1934. Bio je učitelj u Kirinu i Pješčanici do 12. prosinca 1941., kada je „odpušten“ iz službe, za razliku od Ljubice Borojević, koja je bila na endehaškom platnom popisu do konca rata.

⁵⁴ Izvještaj Velike župe Pokupje za mjesec listopad 1941. godine – Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva o stanju u Velikoj župi Pokuplje, Karlovac, 15. XI. 1941., u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 – 1942. god.*, tom V, knj. 32, Beograd 1952., br. 184, 507. Masovna ubojstva u glinskoj srpskopравoslavnoj crkvi bila su u to doba notorno poznata, kao što su bile poznate ustaše koje su u tim zločinima prednjačile pa su se njihova imena nalazila na svojevršnim partizanskim potjernicama. Tako u „Izvještaju Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18 rujna 1941 god. Centralnom kamitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941 godine“ stoji da je „5. IX likvidiran ustaški krvnik Žinić iz Gline. Sudjelovao u klanju ljudi u glinskoj crkvi.“ (*Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god.*, tom V, knj. 1, Beograd 1952., br. 30, 87–89)

⁵⁵ Isto. Izvještaj sugerira da u Glini 4./5. kolovoza nije bio jedan pokolj, nego ih je bilo više. Također sugerira autohtonost inicijative. Time je u proturječju sa svime drugime što se zna o razmjerima kampanje na raznim stranama i, na koncu konca, činjenicom da se velik broj kamiona i autobusa našao u Vrginmostu u rekordno kratkom vremenu.

⁵⁶ Isto. Ustaške vlasti ignoriraju činjenicu da su ustanak organizirali komunisti karlovačkog partijskog okruga, slijedeći instrukcije iz hrvatskog i jugoslavenskog Centralnog komiteta Komunističke partije, da je komunisti hrvatske narodnosti među ustanicima na terenu, na Kordunu i Baniji te da ih je s vremenom bilo sve više, što se u ovom slučaju povezuje s Galjerovima, koji su stigli nakon što su u Zagrebu izvršili ogromnu sabotažu na Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici 14. rujna 1941. i koji su bili samo jedni među brojnim drugim komunistima Hrvatima. Vidjeti, npr.: Savo ZLATIĆ, *Poslali su me na Kordun*, Zagreb 2005. Me-

đutim, svijest o narodnooslobodilačkoj borbi, kako su je komunisti shvaćali, doista se postupno razvijala i neizbježno suočavala s nacionalističkim isključivostima.

⁵⁷ Marijan STILINOVIĆ, *Bune i otpori*, Zagreb 1986., 189. Vjerojatno je riječ o Hilmiji Berberoviću (vidjeti dokument br. XII, 1., ovdje str. 766–768) Zapisnik je već u to doba cir-

kulirao iz raznih izvora po svijetu, ponajviše beogradskih i zagrebačkih.

⁵⁸ Ivan ŠIBL, *Ratni dnevnik*, Zagreb 1966., 214.

⁵⁹ Miroslav KRLEŽA, *Zastave*, knj. 1, Zagreb 1967., 111–181.

⁶⁰ Vidjeti, pored ostalog, u ovom izdanju češće spominjani zbornik *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*.

Post scriptum: Nakon zaključenja ovog članka saznao sam od kolege Milana Radanovića da je beogradski kolega Petar Dragišić u svome *Stella polare – Internet magazin posvećen istoriji, književnosti i filmu* (SSN (Online) 2738-1773) objavio prilog prijevoda izabranih bugarskih primarnih izvora o ustaškoj politici „konačnog rješenja srpskog pitanja u Hrvatskoj“. Uvažavajući profesionalizam kolege Dragišića, donosim nekoliko citata:

Jordan Mečkarov – Ivanu Popovu, Zagreb, 23. VII. 1941.: „Uništavanje srpstva, rekao mi je ministar unutrašnjih poslova doktor Artuković, ‘sada je naš prvi zadatak. Nećemo ostaviti nikakvo srpsko jezgro u granicama naše države.’“

Jordan Mečkarov – Ivanu Popovu, Zagreb, 24. VII. 1941.: „Kod nas će srpstvo, direktno mi je rekao doktor Artuković, ministar unutrašnjih poslova (...) biti najradikalnije likvidirano. U Zagrebu neće ostati nijedan Srbin, a u cijeloj državi Srbi će biti svedeni na neznatnu manjinu. Svaki srpski pokušaj sabotaže ili otpora će biti nemilosrdno ugušen. U nekoliko navrata već su vršeni pokolji Srba. (...)“

Srijeda, 22. IV. 1942.: „Poglavnik je priznao da je, da bi se obračunalo sa Srbima u Hrvatskoj, moralo biti ubijeno 400.000 ljudi. Ostalo je još toliko, sa kojima će se verovatno obračunati na isti način.“ (Bogdan FILOV, *Dnevnik*, Sofija 1990.)

Petar DRAGIŠIĆ, „Ustaše u bugarskim dokumentima“ (<https://stellapolarebooks.com/2021/09/06/18.7.2022./>)

Post scriptum 2: Kolegijalnošću dr. sc. Željka Karaule, dobio sam 26. kolovoza 2022. uvid u zapisnik o saslušanju Vlade Premierla, koji je 1941. godine bio vozač Ivice Šarića, šefa kabineta Eugena Kvaternika Dide, čelnog čovjeka Ustaške nadzorne službe (UNS). Prema tom zapisniku, Kvaternik ml., Šarić te drugi dužnosnici u vrhu UNS-a izravno su sudjelovali u pripremama i izvršenju masovnih zločina u Gudovcu, Slunju, Hrvatskom Blagaju i Veljnu, Glini i Donjem Lapcu u proljeće 1941. godine. Vidjeti: HR-HDA-1561: SDS RSUP SRH, šifra 013.2.8 – prilozi za biografiju Eugena Dide Kvaternika iz dijelova dosjea dužnosnika NDH.

Najljepše se zahvaljujem kolegama Radanoviću i Karauli na obavijestima.“

„Zagreb, 18. srpnja i 27. kolovoza 2022.“

Drago Roksandić